

УДК 32:351

Сушиї Олена Володимирівна,

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15, тел.: 0679109926, e-mail: a_s_y2000@yahoo.com

Сушиї Елена Владимировна,

доктор наук по государственному управлению, доцент, заведующая лабораторией методологии психосоциальных и политико-психологических исследований, Институт социальной и политической психологии Национальной академии педагогических наук Украины, 04070,

г. Киев, ул. Андреевская, 15, тел.: 0679109926, e-mail: a_s_y2000@yahoo.com

Elena Volodymyrivna Sushy,

Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Head of the Laboratory of the methodology of psychosocial and political-psychological research, the Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 04070, Kyiv, Andrew Str., 15, tel.: 0679109926, e-mail: a_s_y2000@yahoo.com

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ АРХЕТИПІКИ

Анотація. У статті розглянуто сучасні теоретичні дослідження, присвячені аналізу масового свідомого та масового несвідомого, визначено методологічні засади та методичні засоби вивчення неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення, чим розширено теоретико-методологічні рамки та дослідницький арсенал соціальної архетипіки.

Ключові слова: соціальна архетипіка, неусвідомлювані форми соціально-психологічного мислення, масове свідоме, масове несвідоме.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ АРХЕТИПИКИ

Аннотация. В статье сделан обзор современных теоретических исследований, посвященных анализу массового сознательного и массового бессознательного, определены методологические основы и методические средства изучения неосознаваемых форм социально-психологического мышления, чем расширены теоретико-методологические рамки и исследовательский арсенал социальной архетипики.

Ключевые слова: социальная архетипика, неосознаваемые формы социально-психологического мышления, массовое сознательное, массовое бессознательное.

THEORETICAL BASIS OF SOCIAL ARCHETYPICAL

Abstract. The article presents an overview of the current theoretical studies analyzing of the collective conscious and collective unconscious. There are defined by methodological bases and methodological tools for research of the unconscious form of social psychological thinking. This expands the theoretical and methodological framework and research arsenal of social archetypes.

Keywords: social archetyptica, unconscious form of social psychological thinking, collective conscious, collective unconscious.

Постановка проблеми. Важливість успішного проведення реформ, здійснення публічного управління та якомога найповнішого розуміння процесів, що відбуваються в масовій свідомості суспільства, яке трансформується, здається, на сьогодні не потребує зайвих доказів. А ось значущість аналізу ірраціональної сфери масової свідомості, зокрема масового несвідомого, почасти недооцінюється. Вивченню масової свідомості в єдності її свідомих та несвідомих рівнів приділяється набагато менше уваги¹. Майже зовсім поза увагою залишаються можливості соціальної архетипіки у вивченні масової свідомості, зокрема архетипів колективного несвідомого як феноменів специфічного психосоціального процесу, що лежить в основі нової суспільної та владно-управлінської реальності.

Масове несвідоме, яке має свої внутрішні закони організації та упорядкування соціуму, що складаються

з минулого колективного досвіду, допомагає соціуму не втрачати самоідентифікації під час соціальних змін, які охоплюють суспільну, політичну та культурну сферу життя суспільства, та здійснювати переорієнтацію свідомості соціальних суб'єктів на ті чи інші стабілізуючі та дестабілізуючі зміни у соціумі. Масове несвідоме містить потужний потенціал та здатне під час зростання соціальної напруги сприяти утриманню сталого розвитку, спираючись на універсальну систему колективних уявлень, образів, стилів поведінки, знижуючи ризик остаточного руйнування соціальної системи. Більше того, розкриття пластів соціального несвідомого, що володіє компенсаторною функцією, є особливо актуальним в умовах гострих соціальних потрясінь та катаклізмів. Адже, як показують наші дослідження, трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, поширюють свій вплив на всі сфери суспільного життя, але чи не найбільше — на свідомість людини. Це кардинально змінює системоутворюючий чинник життєдіяльності су-

¹ Це при тому, що колективне несвідоме вже давно є живильним середовищем для політичного Public Relations (PR) і реклами.

спільства. Психосоціальні культурні чинники суспільного життя стають визначальним, системоутворюючим початком, що визначає “долю” зовнішніх, соціально-матеріальних, інституціональних практик розвитку публічного управління й суспільства в цілому [17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернення до проблеми масового свідомого та несвідомого за амбівалентної теоретико-методологічної бази часто призводить до применшення значущості, а почасти й недовіри до обраного ракурсу та результатів їх дослідження. Це вимагає більш точного встановлення співвідношення усвідомлюваних та неусвідомлюваних компонентів психічних явищ та визначення способів їх опанування через масове свідоме та несвідоме у соціальній дійсності.

Усвідомлювані та неусвідомлювані психічні явища утворюють дві форми психічного відображення зовнішнього світу (системи інтерпретацій): на одному рівні вони виступають як світогляд і самопізнання, на іншому — як світовідчуття та самопочуття. У трактуванні їхнього співвідношення та взаємодії можна послуговуватися загальноприйнятим положенням Л. С. Виготського, в якому зазначається, що несвідоме не відокремлене від свідомості якоюсь непрохідною стіною. Процеси, що починаються в ньому, часто мають своє продовження у свідомості, і навпаки, багато чого зі свідомого витісняється нами в підсвідому сферу. Існує постійний, що ні на хвилину не припиняється живий динамічний зв'язок між обома сферами нашої

свідомості. Несвідоме впливає на наші вчинки, виявляється в нашій поведінці, і по цих слідах і проявам ми навчаємося розпізнавати несвідоме і закони, що керують ним [7, с. 69].

З огляду на те що частина психічних процесів, які прийнято називати несвідомим, належить до групи неусвідомлюваних процесів, неусвідомлюване психічне можна визначити як специфічний компонент людської психіки, зміст якого приховано як від зовнішнього спостерігача, так і від інтроспективного² аналізу самого суб'єкта, але який, однак, істотно впливає на свідомість і поведінку індивіда. Відповідно під неусвідомлюваними формами соціально-психологічного мислення будемо розуміти такі специфічні компоненти людської психіки, які складають універсальний, надперсональний пласт психічного та здійснюють істотний, подеколи детермінуючий вплив на індивідуальну та колективну (соціетальну) психіку [16].

Різні форми соціально-психологічного мислення зароджуються і функціонують у спільному культурному середовищі, повсякчас долучаючись до його творення, розширення і перетворення. Неусвідомлювані форми соціально-психологічного мислення знаходяться в архаїчних, міфологізованих, релігійно-містичних пластах свідомості. Вони не завжди затребувані соціальним часом, од-

² Інтроспекція, або самоспостереження, (від лат. *Introspecto* — дивлюся всередину) — метод психологічного дослідження, який полягає у спостереженні власних психічних процесів без використання будь-яких інструментів або еталонів.

нак здатні миттєво активізуватися за наявності відповідної ситуації. Недарма деякі дослідники визначають несвідоме як стрижень, що задає напрям розвитку соціуму (З. Сікевич), деякі позначають його такими термінами, як “соціоген”, “ціннісний геном” (А. Субетто, С. Григор’єв), а деякі називають захисним механізмом соціальної спільноти загалом, що забезпечує збереження її кордонів, відповідає за її самозбереження (О. Радченко). Лише кілька окреслених граней цього феномену вже вказують, що несвідоме невіддільне від масової свідомості, вирізняється значною стійкістю й інерційністю і для інтерпретацій об’єктів та явищ навколишнього світу володіє більш широкими ресурсами, ніж свідомість.

Спостереження динаміки масового несвідомого дає додаткові можливості для проникнення у пласти неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення, зокрема менталітету мас, що відіграє значну роль в усіх сферах життєдіяльності суспільства, ідентичності, яка є частиною колективної самосвідомості та самовідчуття, що містять властиве їм колективне несвідоме, а відтак — прогнозування та моделювання поведінки індивіда, групи чи соціуму в умовах соціальних змін. Зрозуміти регулятивну силу та функцію несвідомого в соціальних відносинах, зазначає В. Василькова, означає не елімінувати нижчі шари історичної свідомості як варварські (з позицій переваги цивілізованої людини), але пояснити їх, тобто надати їм сучасний методологічний контекст [6, с. 375].

Для цього, звичайно, важлива розробка методологічних орієнти-

рів та нетривіальних методичних засобів, адекватних сучасним соціологічним та соціально-психологічним підходам до вивчення усвідомлюваних та неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення. Таким чином, доречним буде й звернення до міждисциплінарних досліджень взаємодії масового свідомого і несвідомого, що проводяться на перетині суміжних галузей наукового знання.

Формулювання цілей статті. Мета статті — здійснити огляд сучасних теоретичних досліджень, присвячених аналізу масового свідомого та масового несвідомого, визначити методологічні засади та методичні засоби вивчення неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення, чим розширити теоретико-методологічні рамки та дослідницький арсенал соціальної архетипіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен колективного несвідомого (або колективних уявлень) є предметом розгляду різних дисциплін: аналітичної психології, лінгвістики (семіотики), культурології, соціальної та політичної психології тощо, що пояснює наявність великої кількості трактувань того, що співвідноситься з площиною несвідомого та важко піддається конкретному опису. Менш розробленою є проблема несвідомого у соціально-політичних науках, у тому числі в публічному управлінні, хоч і тут терміни “масове несвідоме”, “соціальне несвідоме”, “політичне несвідоме” вже встигли закріпитися, тому понятійна форма “масове несвідоме” дедалі більше набуватиме синтетичного і міждисциплінарного характеру.

Звертаючись до вивчення масової свідомості, дослідники виокремлюють два рівні: первинний (іраціональний, емоційно-дієвий), заснований на яскравому емоційному переживанні певної соціальної проблеми (війна, революція, масштабна економічна криза), яка викликає загальну заклопотаність; і вторинний (раціональний) рівень, що включає різні когнітивні компоненти: загальнодоступні знання, масово обговорювану і поділяючу інформацію, що поширюється через чутки і ЗМІ. Обидва рівні являють собою інтерпретативні системи, які досліджують і пояснюють світ доступними їм засобами: мова раціональної системи інтерпретації світу полягає в осмисленні об'єктів і явищ дійсності і має опосередкований характер, мова іраціональної системи виявляється у відчуттях, емоціях, почуттях, переживаннях і є безпосередньою [18]. Раціональний рівень масової свідомості розглядається як нормативний, що відображає об'єктивний логічний зв'язок мети та засобів, має більш статичні (оцінки та очікування, цінності та "загальні орієнтації") і більш динамічні (громадську думку та настрої) компоненти [1, с. 32].

Рівень колективного несвідомого, яке є історично первинним, охоплює глибинні (емоційні та неусвідомлювані) елементи масової свідомості та має, своєю чергою, власну дворівневу структуру. Перший, найглибший рівень колективного несвідомого — рівень архетипів. Це — світовий культурний капітал, накопичений людством упродовж усієї історії його розвитку. Другий рівень, який базується на першому, — рівень психічних структур або психофракта-

лів. Структура колективної психіки певної великої спільноти (соціуму) називається соціетальною психікою. Феномен соціетальної психіки також належить до інертних, але не універсальних психосоціальних утворень, тому що соціум, як і людина, має свої власні параметри, які сформувалися в процесі його специфічних особливостей історико-культурного розвитку [8, с. 36–37].

Так само, як і у свідомості, у несвідомого є свій колективний носій. З. Сікевич характеризує соціальне несвідоме як форму мислення, поведінки та картини світу, з приводу яких люди, в принципі, здатні, але з якихось причин не готові до рефлексії, не мають раціональних уявлень. Тобто соціальне несвідоме являє собою сукупність явищ, які ситуативно перебувають за межами рефлексуючої уваги. Цей стан, який позначається дослідницею як "не вступати у комунікацію із самим собою", і є, на думку дослідниці, головною науковою ознакою несвідомого, що підлягає соціологічному спостереженню [13, с. 96]. Схожої думки дотримується І. Бескова, зазначаючи, що рівень несвідомого, якщо не обмежувати його специфічними визначеннями, висунутими у працях З. Фрейда, К. Юнга та деяких інших психоаналітиків, можна віднести до функціонування структур когнітивної системи людини, до процесів переробки когнітивної інформації, що протікає в ній, оскільки "несвідоме" в найзагальнішому сенсі означає лише, що є рівень когнітивної активності (чи психіки), що не підлягає свідомому контролю, а отже, і не належать до сфери свідомого [5, с. 78–79].

Сучасні дослідники здійснюють спроби вивчення масової свідомості в єдності його свідомих та несвідомих рівнів, у тому числі методами емпіричного соціологічного аналізу. Однак серед наукових розвідок з цієї проблеми не так вже й багато розробок, що вирізняються органічним поєднанням емпіричних досліджень неусвідомлюваних елементів масової свідомості із теоретичними узагальненнями. Окремі її аспекти розглядаються здебільшого в світлі некласичних та постнекласичних підходів В. Будановим, В. Васильковою (соціосинергетика), А. Давидовим (системний підхід в соціології, аналіз квантового рівня соціальної реальності), В. Немировським, А. Немировською (синергетика, діатропіка, універсумний підхід), З. Сікевич (символічний підхід), О. Донченко (фрактальна психологія), Е. Афоніним (теорія універсального епохального циклу, архетипіка публічного управління) та його однодумцями, що розвивають Українську школу архетипіки.

У цій царині можна виокремити два найбільш повно розроблені наукові напрями. Перший напрям пов'язаний з аналізом емоційно-ціннісного компонента масового несвідомого (В. Немировський, А. Немировська, О. Шестопап та ін.) [Детальніше див.: 9; 10; 11; 14]. Другий напрям, представлений у розробках Української школи архетипіки (Е. Афонін, О. Донченко, А. Мартінов та ін.), а також моніторингових дослідженнях загальносистемних змін в Україні (1992–2015), що започатковано Інститутом соціології НАН України і з 2003 р. продовжено кафедрою державного управління і

суспільного розвитку Національної академії державного управління при Президентові України та відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України, які здійснюються на основі розробленого методологічного та методичного інструментарію емпіричних досліджень соціальної та соціетальної ідентичності (Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко), спрямованого саме на виявлення та діагностику неусвідомленого у соціальних відносинах та взаємодії [Детальніше див.: 3; 4; 15].

Результати цих досліджень широко висвітлені у публікаціях як у періодичних, так і монографічних виданнях, тому стисло здійснимо огляд названих напрямів вивчення масової свідомості/несвідомого в частині визначення їх взаємодоповнювальних можливостей.

Обидва дослідницькі напрями як методологічну основу використовують певну теоретичну модель, яка відтворює певну кількість характеристик, необхідних для опису будь-якої системи, що розвивається. У сучасній постнекласичній соціології структура масової свідомості аналізується з позиції методологічних підходів діатропічного принципу мінімального універсуму (ПМУ). Представники української наукової школи архетипіки рухаються у руслі циклічної схеми розуміння соціально-історичної динаміки. Але, на відміну від традиційних уявлень про цикли, цей концептуальний підхід спирається на розуміння принципової відмінності самої природи розгортання соціальних циклів — асиметричної повто-

рюваності історичних епох, їхньої асинхронної ритміки та природи зворотних інверсійних рухів тощо. Тому ними було запропоновано алгоритм *концептуального аналізу в ракурсі моделі “універсального епохального циклу”* (УЕЦ).

Згідно з характеристикою В. Немировського принцип мінімального універсуму представляє свого роду матрицю, яка складається з двох елементів, п'яти станів, семи шарів, дванадцяти якостей. Тобто будь-яка матеріальна система має як мінімум два полярних елемента, утворюючи в процесі свого розвитку три ієрархічних рівня, проходячи на кожному з них п'ять стадій. За рахунок суперечностей між полярними елементами на кожному рівні відбувається розвиток від стадії народження до стадії зникнення, після чого процес переходить на новий рівень [10]. Згідно з гіпотезою Е. Афоніна та його колег епохальний цикл історії може мати складну структуру, яка включає кілька соціальних циклів, де менші за ритмом та періодичністю цикли підпорядковані великим циклам, які розгортаються на верхніх щаблях ієрархії. Ієрархічно універсальний епохальний цикл³ складений із трьох абстрактних циклів (цивілізаційного, національно-державного та “базисного” особистісного циклу розвитку), кожен з яких проходить у своєму розвитку окремі фази (нормативні/перехідні), що утворюються структурою з чотирьох елементів (“революція” → “інволюція” → “кoeволюція” →

“eволюція”). Кожна сфера соціального життя має свою логіку та ритм розгортання циклів, будь-який може бути незакінченим чи перериватися через як зовнішні історичні, так і іманентні стосовно суб'єкта обставини. Тривалість циклу визначає міра складності історичних завдань, які розв'язують у певний час, і доки ці завдання не відпрацьовано, перехід до нового етапу циклу не відбувається. І навпаки, можливим є повернення до попереднього етапу розвитку. Ключовою у цьому контексті стає ідея найближчої зони розвитку, досягнення та функціональне освоєння якої є метою певного етапу циклу [2].

Кожна модель-матриця може бути “накладена” на будь-який соціум або його елемент для визначення їхньої структури та динаміки. Тим самим така матриця одночасно виступає і як принцип розвитку системи і як спосіб її пізнання.

На думку В. Немировського, соціум як система, що розвивається, утворює три ієрархічних рівня, три стани, зокрема: інформаційний (масова психологія, суспільна свідомість тощо), функціонально-організаційний (соціальні інститути і організації) і матеріально-енергетичний (соціальні спільноти). Масова свідомість належить до інформаційного рівня соціуму та складається з раціональних і емоційних елементів, які “пронизують” сім щаблів, кожен з яких являє собою своєрідний ціннісний рівень та стає предметом емпіричного дослідження⁴. Перші два щаблі “належать”

³ Поняття “універсальний” слід розуміти як поширений на всі сфери соціального буття, а не як загальний концепт для всіх часів і народів.

⁴ Слід зазначити, що дослідники, які працюють у руслі діатропічного принципу мінімального універсуму, розглядають стан масової свідомості, з одного боку, як одномо-

масовій свідомості в її “ідеальному”, усвідомлюваному образі: (1) когнітивний, що включає когнітивні елементи ціннісних орієнтацій, що існують в масовій свідомості, та (2) афективний, що містить емоційні (афективні) компоненти ціннісних орієнтацій. Саме на цьому рівні відбувається поєднання її індивідуальних і масових компонентів. Наступні шаблі виступають як масове несвідоме: (3) ціннісні орієнтації щодо соціальних інститутів влади, які транслюють соціальні норми і цінності, щодо тих соціальних суб’єктів, з якими люди пов’язані відносинами підпорядкування; (4) ціннісні орієнтації, які історично виявляють ставлення до своєї сім’ї, роду і до різних елементів соціальної структури суспільства; (5) екзистенційний — включає орієнтації щодо ключових моментів буття, таких як сенс життя, ставлення до смерті; (6) архетипний — архетипи колективного несвідомого; (7) емоційні цінності, які виявляються в існуванні орієнтації на ціннісні переживання, які виявляють різні соціальні потреби [9].

ментний зріз плинної та змінюваної масової свідомості, а з іншого — як спосіб організації його змісту, структури свідомості, тобто в єдності її процесуальних і структурних елементів. Тому при аналізі структури масової свідомості висувається вимога здійснювати такий аналіз в єдності його раціональних і емоціональних компонентів, масового свідомого і масового несвідомого. Вияв цих двох рівнів у людській поведінці — як сукупності раціональних й ірраціональних детермінант дій, обумовлений наявністю цих рівнів у структурі ціннісних орієнтацій. Відповідно в структурі масової свідомості, яка розглядається в єдності її свідомих і несвідомих рівнів, виокремлюють сім шаблів, кожен з яких становить своєрідний ціннісний рівень [Детальніше див.: 9].

Згідно з гіпотезою Е. Афоніна історична генеза соціуму фактично є реалізацією УЕЦ. Тобто суспільство як суб’єкт історії та цивілізації проходить у своєму розвитку великий життєвий цикл, який умовно складається з окремих періодів, що по чергово змінюють один одного: нормативні (інволюція, еволюція), коли може нагромаджуватися різноманітність форм соціального буття; та перехідні (революція, коеволюція), коли здійснюється відбір систем, які нагромадили достатній внутрішній ресурс для виживання за умов трансформації. Відповідно цілісний цикл соціально-історичного розвитку складений із чотирьох структурних елементів: революція (стан розвитку, пов’язаний з народженням нового соціального суб’єкта “Ми”) — інволюція (період розвитку, пов’язаний зі згоранням соціального простору, становленням і функціонуванням соціальних інституцій) — коеволюція (становлення соціального суб’єкта “Я”) — еволюція (період розвитку, пов’язаний з розвитком соціальних інституцій), що безпосередньо пов’язані з актуалізацією соціальних (за умов інволюції), психологічних (за умов еволюції) чи суперечливих (під час революції та коеволюції) компонентів соціальної системи [2]. Соціально-історичний аналіз суспільно-трансформаційних процесів виявив їх глибокий зв’язок зі зміною системоутворюючого чинника життєдіяльності суспільства та держави, що проходить по гранях соціально-матеріального (інституційного) та психосоціального. Відповідно предметом емпіричних спостережень, що розкривають глибинний (архетипний) вимір суспі-

льно-трансформаційних процесів та уможливають бачення закономірного характеру таких змін, виступають соціетальні властивості та їхні “активні” форми (наприклад, соціальна та соціетальна ідентичності), які виявляють рівень концентрації та практичного домінування системоутворюючого чинника (соціально-матеріального або психосоціального) в діяльності та поведінці соціальних спільнот та індивідів [17].

Спектр методологічних засад вивчення емоційно-ціннісного компонента масового несвідомого включає сучасні напрями системного аналізу (синергетика, діатропіка, фрактальний підхід та ін.), активно використовується як стандартні методи математичної статистики (факторний або кореляційний аналіз), так і спеціальні методи, запозичені з психології: прожективні методи, асоціативні тести, групові медитації, контент-аналіз текстів. Ці методи дають змогу досліджувати ціннісні переживання глибинних шарів масової свідомості: уявлення про сенс життя, ставлення до смерті, магичні, міфологічні та релігійні установки тощо.

Результати емпіричних спостережень ціннісних орієнтацій, що здійснювалися на основі запропонованої моделі масової свідомості, яка виходить з ПМУ, засвідчили, що цінності, які перебувають на свідомих рівнях масової свідомості, та цінності, які містяться на його несвідомих рівнях, не завжди збігаються за своїм змістом, мають неоднакову стійкість і можуть суперечити одна одній. Водночас може відбуватися перехід низки цінностей з несвідомого на рівні масової свідомості [9]. Результати до-

сліджень політичного сприйняття та політичних цінностей, що здійснювалися під керівництвом О. Шестопад, показали, що розбіжність раціональних і несвідомих аспектів образів і цінностей має місце завжди, але ступінь їх розбіжності істотно змінюється залежно від політичного контексту та інших суб'єктних і об'єктних характеристик. Так, зближення раціональних і неусвідомлюваних пластів образів влади та політиків в один період часу може змінюватись новим розколом політичної свідомості в інший. Причому такий розкол може проходити не тільки між різними групами громадян, але нерідко має внутрішньоособистісний характер, постаючи як розкол між раціональними та несвідомими структурами образів і цінностей однієї й тієї самої людини. Більше того, образи політичної влади не відрізняються узгодженістю на раціональному і несвідомому рівні. В той час як раціональний зріз демонструє “системні” конвенційні форми адаптації до політичних реалій, несвідомий — назрілий запит на неконвенційні форми активності, який не завжди раціоналізується, але вказує вектор динаміки масових настроїв [11].

Розроблений Українською школою архетипіки дослідницький комплекс (модель універсального епохального циклу, кількісна та якісна психодіагностичні методики) дає змогу відстежувати складну, нелінійну та різноспрямовану динаміку соціально-історичних процесів на рівні індивіда (людини), суспільства (національно-державного утворення) та людства (цивілізаційного наддержавного утворення). Проективна

методологія та техніка соціологічного аналізу та прогнозування суспільного розвитку за нових (постмодерних) умов розроблена, з огляду альтернативний погляд на обґрунтовану К. Юнгом та його послідовниками тезу про незмінність успадкованих образів колективного несвідомого, що, за висунутим припущенням, може мати динамічний характер. Це дало змогу створити науководослідницьку методологію аналізу історично змінюваної соціальної поведінки загалом. Ще однією опорною аксіомою стала теза французького психолога С. Московічі, який слушно наголошував на нерозривності психічного та соціального. Визнання факту мінливості впливу психічного та соціального на суспільну історію, що було перетворено в розробках якісно-кількісних методик діагностики культури, дало змогу дослідити зв'язок між суб'єктивним за своїм походженням знанням та онтологічним за своєю сутністю архетипом культури. Відповідно методичний інструментарій дослідження соціетальних властивостей, станів та процесів складають кількісна та якісна психодіагностичні методики, які виявляють глибинні (архетипні) складові колективного несвідомого.

Слід зазначити, що підхід до дослідження архетипів, що ґрунтується на визнанні їхньої динамічної сутності, є загалом нетиповим. Водночас він дав змогу, по-перше, виявити особливості впливу архетипних механізмів у процесі суспільної трансформації, по-друге, показати, що в процесі суспільної трансформації кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньо-

му — соціально-інституційному рівні суспільної системи, а й у глибинних структурах психічного буття людей. Передусім цих змін зазнає природа людської ідентичності як інтегральне підґрунтя суб'єктивної реальності. Більше того, наші дослідження засвідчили, що з переходом від однієї нормативної фази до іншої відбувається зміна системоутворюючого чинника: домінування у самосвідомості “всезагальної людини” зовнішнього (соціально-матеріального) чи внутрішнього (психосоціального) чинника, власне, зумовлює й зрушення системоутворюючого чинника соціальної реальності загалом. Інакше кажучи, оскільки суспільно-історична зумовленість людської психіки нерозривно пов'язана з психічною детермінацією соціального, то домінування у самосвідомості “всезагальної людини” зовнішнього (соціально-матеріального) чи внутрішнього (психосоціального) чинника, власне, й зумовлює зрушення системоутворюючого чинника соціальної реальності загалом [17].

На завершення огляду сучасних теоретичних досліджень, присвячених аналізу масового свідомого та масового несвідомого, наводимо узагальнюючу таблицю, в якій здійснено спробу систематизації методологічних засад та методичних засобів вивчення неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення (див. табл.).

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок.

1. Звернення до ресурсів неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення в сучасному суспільствознавстві є цілком

**Методологічні засади та методичні засоби вивчення
неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення**

	Рівень		Структура	Методичний інструментарій	
МАСОВЕ СВІДОМЕ	1.	Когнітивний	Когнітивні елементи ціннісних орієнтацій, що існують в масовій свідомості	Опитування громадської думки методами анкетування та формалізованого інтерв'ю	
	2.	Афективний	Емоційні (афективні) компоненти ціннісних орієнтацій		
МАСОВЕ НЕСВІДОМЕ	3.	Ціннісні орієнтації щодо соціальних інститутів влади	Соціальні норми і цінності щодо тих соціальних суб'єктів, з якими люди пов'язані відносинами підпорядкування	Спеціальні методики (факторний та кореляційний аналіз). Методи соціально-психологічних досліджень: глибинні інтерв'ю, семантичний диференціал, проєктивні методики (проєктивний тест "Психологічний малюнок", метод індивідуального конструювання казкових сюжетів), групові медитації, контент-аналіз текстів	
	4.	Традиційні ціннісні орієнтації	Історично виявляють ставлення до своєї сім'ї, роду та до різних елементів соціальної структури суспільства		
	5.	Екзистенційні цінності	Орієнтації щодо ключових моментів буття (сєнс життя, ставлення до смерті)		
	6.	Архетипний	Архетипи колективного несвідомого, що виявляються через архетипні інваріанти (образи, символи, міфи, установки, габітус); як соціальна та соцієтальна ідентичність; у кодї культури		Якісно-кількісні психодіагностичні методики: "Кольорових уподобань" (Е. Афонін) та БАД (Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко)
	7.	Емоційні цінності	Орієнтації на ціннісні переживання, які виявляють різні соціальні потреби		Методика "Емоційна спрямованість особистості" (В. Немировський, С. Григор'єв)

закономірним. Актуалізація проблеми масового несвідомого, у тому числі архетипу, який виступає горизонтом та контекстом розуміння феноменів соціальної дійсності, є не тільки і не стільки поверненням до архаїчних засад духовності, скільки спрямованістю у майбутнє, адже архетипи виявляють надії і мрію народу. В архетипних уявленнях, обра-

зах, символах тощо прихована глибинна природа бажань, очікувань, прагнень та надій людей, які виникають у результаті спільної роботи свідомості та колективного несвідомого. Тому архетип можна розглядати як інформацію, яка має соціально-управлінську цінність.

2. Неявні смисли, пронесені крізь глибини несвідомого та час, не тільки

містять та зберігають життєво впорядковану інформацію, а й виступають глибинними подразниками. Так, при переході соціокультурної міфології у площину політичного пралогічні структури та колективні уявлення стають частиною соціально-політичного повсякдення з його символічними, міфологічними, ритуально-церемоніальними формами, адресованими масовому свідомому та несвідомому. Звідси, власне, й бере свій початок надзвичайно тонка межа, що пролягає між мистецтвом узгодження цілей, принципів, ідеалів та мистецтвом маніпуляції та підміни смислів, цінностей, ідей. Порушення цієї межі відкриває шлях для вияву стихійного масового несвідомого, адже, як зазначає З. Сікевич, “там, де раціональна свідомість оперує аналізом, логікою, порівнянням, пошуком розбіжностей, перевіркою інформації та рефлексивною перевіркою своїх власних підстав, у несвідомого працює інший інструментарій: аналогія, ототожнення, емоції, нечуттєвість до суперечностей, образ, синтез. Серед них відсутня рефлексія, що і сприяє безконтрольності його існування” [13, с. 25].

3. Узагальнюючи здійснений аналіз досліджень, присвячених вивченню масового свідомого та масового несвідомого, можна висунути гіпотезу, згідно з якою припускається, що в умовах суспільно-трансформаційних процесів розбіжності раціональних і несвідомих аспектів образів і цінностей у масовій свідомості спричинені зрушенням системоутворюючого чинника соціальної реальності загалом, що пов'язано з глибинними зрушеннями у людській психіці зокрема. Для

перевірки висунутої гіпотези цілком доречним було б провести комплексне дослідження масового свідомого і несвідомого на основі інтегративного поєднання методичних розробок, здійснених обома представленими у цій статті науковими напрямами, що фактично репрезентують площину неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення. Правомочність такої теоретико-методологічної та методичної інтеграції підходів визначається двома умовами: по-перше, цінності мають бути розглянуті не тільки як когнітивний, тобто переважно раціональний феномен соціальної поведінки, а й як емоційний, переважно неусвідомлюваний феномен; по-друге, засадничим має бути підхід до дослідження архетипів, що ґрунтується на визнанні їхньої динамічної сутності. Тож таке дослідження нині вкрай потрібне, українському суспільству і державі в умовах пошуку спільної ідентичності та збереження цілісності української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Азина О. А.* Мифодизайн как средство формирования имиджа современной России в европейском общественном мнении: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.04. [Электронный ресурс] / О. А. Азина. — М., 2014. — 188 с. — Режим доступа: https://istina.msu.ru/media/dissertations/dissertation/28a/f43/6919617/avtoreferat_Azina_O._1.pdf
2. *Афонін Е. А.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз) / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. — К.: ПАРАПАН, 2002. — 352 с.

3. *Афонін Е. А., Балакірева О. М.* Функціональна і компетентнісна готовність державних службовців України до здійснення публічного адміністрування в умовах демократії / Е. А. Афонін, О. М. Балакірева // Укр. соціум. — 2015. — № 1 (52). — С. 7–22.
4. *Афонін Е. А., Суший О. В.* Закономірності та особливості української трансформації / Е. А. Афонін, О. В. Суший // Стратегічна панорама. — 2015. — № 1. — С. 94–108.
5. *Бескова И. А.* Феномен сознания / И. А. Бескова, И. А. Герасимова, И. П. Меркулов. — М.: Прогресс-Традиция, 2010. — 367 с.
6. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (синергетика и теория самоорганизации) / В. В. Василькова. — СПб.: Лань, 1999. — 480 с.
7. *Выготский Л. С.* Психология искусства / Л. С. Выготский. — М.: Педагогика, 1987. — 344 с.
8. *Донченко О.* Функції колективної психіки в державному управлінні / О. Донченко // Публ. упр.: теорія та практика. — 2010. — Спец. вип. — С. 33–37.
9. *Немировская А. В.* Структура и динамика ценностных ориентаций в массовом сознании населения региона в условиях трансформации российского общества (на материалах исследований в Красноярском крае в 1991–2004 гг.): автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.06 / А. В. Немировская. — Красноярск, 2005. — 20 с.
10. *Немировский В. Г.* Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии / В. Г. Немировский // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 13–19.
11. *Политическое* поведение: бессознательные механизмы и их рационализация. Круглый стол журнала “ПОЛИС” / Н. М. Ракитянский, Н. В. Смутькина, И. С. Палитай и др. — Полис. Полит. исслед. — 2013. — № 6. — С. 46–63.
12. *Радченко О. Е.* Роль социального бессознательного в формировании толерантности личности / О. Е. Радченко, Н. Е. Емельянова, Е. С. Пищулина, С. С. Калиниченко // Изв. Томского политехнического ун-та. — 2008. — Т. 312. — № 6. — С. 148–152.
13. *Сикевич З. В.* Социальное бессознательное: социологический и социально психологический аспекты / З. В. Сикевич, О. К. Крокинская, Ю. А. Поссель. — СПб.: Питер, 2005. — 266 с.
14. *Социокультурные* процессы в Восточной Сибири (на материалах социологических исследований в Красноярском крае и Республике Хакасия в 2009–2011 гг.): монография / отв. ред. А. В. Немировская. — Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2011. — 222 с.
15. *Суший Е. В.* Архетипика как новое научное направление междисциплинарных исследований проблем государственного управления / Е. В. Суший, Э. А. Афонин // Гос. упр. в XXI веке: традиции и инновации: 9-я междунар. конф. (Москва, 25–27 мая 2011 г.). — М.: Изд-тво Моск. ун-та, 2011. — Ч. 3. — С. 111–122.
16. *Суший О.* Неусвідомлені форми соціально-психологічного мислення: до питання методологічних засад архетипіки / О. Суший // Публ. упр.: теорія та практика: зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з держ. упр. — 2015. — Спец. вип. — С. 55–59.
17. *Суший О. В.* Психосоціальна культура державного управління: монографія / О. В. Суший. — К.: Світогляд, 2012. — 344 с.
18. *Труфанов Д. О.* К проблеме иррационального в социологии / Д. О. Труфанов // Альманах современной науки и образования. — 2007. — № 1 (1). — С. 253–255.